

Roslagens Fornminnes- och Hembygdsförening

Program och information 2017

Fornminnes-
föreningen

Vegagatan 1913

Den gamla bilden av det som skulle bli Vegagatan är tagen 1913 av ingenjör Erik Bruhn. Han står uppe vid korsningen med nuvarande Varvgatan och tittar ner mot staden. Villorna - Lennartsborg till vänster och Solvik till höger - står kvar än idag om än något om- och tillbyggda. I bildens vänstra kant skimtar ångsågen nere i hamnen, och mitt i bilden ser vi läroverket och där bakom kyrktornet. Vi anar även Vegabryggeriets höga skorsten i fonden strax till höger om gatan.

Kallelse till Roslagens Fornminnes- och Hembygdsförenings årsmöte 22 mars 2017

Årsmötet hålls i Kafé Smedjan på Pythagoras Industrimuseum, Verkstadsgatan 6, onsdagen den 22 mars 2017 kl 19.00. Efter årsmötesförhandlingarna berättar Mona Wahlgren om silver och silversmeder i det gamla Norrtälje.

Året som gått och året som kommer

Ovanligt många medlemmar hade mött upp till föreningens årsmöte den 16 mars. Efter årsmötesförhandlingarna gav Olle Henriksson en mycket uppskattad kavalkad av minnen som han kallat "80 års Norrtäljehistoria på 30 minuter". Under året har föreningen arrangerat ytterligare fem föredragskvällar och en stadsvandring, som i år tog oss in på annars stängda bakgårdar i staden.

I samband med att Stiftelsen Roslagsmuseet gjort omdisponeringar i Zettersténska villan har Fornminnesföreningen blivit tvungen att utrymma det gavelrum på övervåningen som föreningen disponerade. Istället har föreningen flyttat ner bibliotek och arkiv till en lokal i anslutning till stiftelsens kansli. Här gavs ett utmärkt tillfälle att göra en viss gallring och samtidigt se till att viktigt arkivmaterial kunde föras över till och tas om hand av Norrtälje stadsarkiv.

Det omfattande referensbibliotek som under lång tid byggts upp av Roslagsmuseet skingrades för något år sedan då de lokalerna av kostnadsskäl måste hyras ut till annan verksamhet. En del av den tidigare stora boksamlingen har nu kunnat ställas upp i Fornminnesföreningens nya lokal.

Föreningen fick under året ett bidrag på 50 000 kronor från Roslagens sparbanks stiftelser för att kunna ta hand om hotat fotomaterial. Pengarna ska användas till syrafritt arkivmaterial för säker förvaring av fotografier och negativ från - förutom Fornminnesföreningens egna samlingar - även från Roslagsmuseets, Torsten Nordströms museums och Pythagoras Industrimuseums samlingar. Allt fotomaterial kommer sedan att kunna förvaras i en särskild lokal vid Norrtälje stadsarkiv.

Under året har Roslagens fornminnesförening bekostat digitalisering av mer arkivmaterial kring Norrtäljes historia. Tidigare har föreningen genom företaget ArkivDigital låtit skanna en stor mängd handlingar från Norrtälje gevärsfaktori, Norrtälje rådhusrätts och magistrats domböcker ända från 1684 och samtliga magistratsprotokoll från 1786 till

1900. Under 2016 har taxeringslängder och magistratens småprotokoll skannats. Att materialet nu blivit tillgängligt digitalt har gett dem som forskar i Norrtäljes historia helt nya möjligheter att på ett mycket enkelt sätt utnyttja arkivalierna.

Kommunens kulturchef Per Ahlin har under året haft Kultur- och fritidsnämndens uppdrag att utreda förutsättningarna för samverkansformer mellan museerna i Norrtälje. Det gällde främst frågor om gemensam marknadsföring och gemensamt utnyttjande av personal och magasinstrymmen. Man kunde ana att politikerna i nämnden hoppades att utredaren skulle komma fram till att verksamheten skulle kunna göras billigare. Per Ahlin konstaterar dock i inledningen till sin utredning att "Utan ekonomiska och personella resurser eller någon egentlig verksamhet finns inte mycket att samverka kring". "Ett oöverstigligt hinder är obefintliga eller mycket små ekonomiska resurser vilket påverkar antal anställda, resurser för samlingsvård, resurser för utställningsverksamhet och resurser för visningsverksamhet."

Att kulturen i Norrtälje är underfinansierad har vi vetat länge. Det har varit kontentan av alla de museiutredningar som gjorts genom åren. Per Ahlin har dock redan visat att han har förmåga att kunna lyfta museiverksamheten i Norrtälje utan några egentliga ekonomiska tillskott - något som lovar gott för framtiden.

Som det ser ut just nu (februari 2017) är det inte helt omöjligt att restaureringen av gevärsfaktori kan komma igång under våren. Kommunen har lovat satsa pengar mot att få hyra lokalerna för en symbolisk summa. Sedan återstår "bara" att lösa problemet med lokaler för Roslagsmuseets föremålssamling. År 2017 ser ut att kunna bli ett spännande år.

Hans Landberg, vice ordförande

Program 2017

Onsdag 22 mars

Årsmöte kl 19.00

Efter årsmötet dricker vi kaffe och lyssnar på Mona Wahlgren som berättar om silver och silversmeder i det gamla Norrtälje. Plats: Kafé Smedjan på Pythagoras Industrimuseum, Verkstadsgatan 6.

Onsdag 19 april

Äldre ortnamn i Norrtäljetrakten

Ortnamnsforskaren och doktoranden i Nordiska språk Simon Karlin Björk berättar. Plats och tid: Kafé Smedjan på Pythagoras Industrimuseum klockan 19.00. Entréavgift.

Onsdag 17 maj

Från Bältartorpsbacken till Folkets park

Stadsvandring med Hans Landberg. Promenaden tar cirka en timme och vi samlas utanför Kulturskolan (Musikskolan), Bältartorpsgatan 6 klockan 18.00. Medlemmar fritt, övriga betalar 50 kronor.

Onsdag 30 augusti

Insidan

I Norrtälje finns ett speciellt och slutet samhälle som få av oss stiftat närmare bekantskap med. Kriminalvårdsinspektör Martin Folkesson berättar historia och historier kring Norrtäljeanstalten och fångvården. Plats och tid: Kafé Smedjan på Pythagoras Industrimuseum klockan 19.00. Entréavgift.

Onsdag 20 september

Vallonbruk och brukskultur

Hur har bruksmiljöerna påverkat människors idéer, tankar och traditioner? Charlotte Brusewitz berättar om de uppländska järnbrukens roll som kulturella spridningscentra. Plats och tid: Kafé Smedjan på Pythagoras Industrimuseum klockan 19.00. Entréavgift.

Onsdag 25 oktober

Ur led är tiden?

Mona Wahlgren berättar om urmakare i Norrtälje i samtid med Norrtäljes guldsmedsmästare. Plats och tid: Kafé Smedjan på Pythagoras Industrimuseum klockan 19.00. Entréavgift.

Onsdag 22 november

Det Norrtälje du inte minns

Hans Landberg visar bilder och berättar om gamla Norrtälje. Plats och tid: Kafé Smedjan på Pythagoras Industrimuseum klockan 19.00. Entréavgift.

Panorama över Faktoriiparken julafton 2016.

Historien om ett hus

Sedan hösten 2009 har en av Norrtäljes intressantaste och kanske mest värdefulla byggnader stått tom och övergiven med uppbrutet golv. I 75 år fungerade den som verkstad för gevärsfaktoriets smeder. Sedan faktoriet upphört hyste den bostäder, banklokaler och kontor i ytterligare 75 år. Roslagens fornminnesförening köpte huset 1919 och det blev sedan museum i 90 år. I snart tio år har det stått tomt och förfallit.

Då byggnaden uppfördes på 1760-talet var den produkten av nytänkande och vilja att ersätta det traditionella hantverket med standardiserat tempoarbete. Huset som vi idag kallar Faktoriet är industrihistoriskt betydligt intressantare än vad som hittills framskymtat i den magra Norrtäljelitteraturen. Det är ett av de tidigaste exemplen i Sverige på en byggnad som redan från början uppförts för ett industriellt arbetssätt.

Kronans gevärsfaktorerier hade vid mitten av 1700-talet blivit minst sagt olönsamma. Tillverkningen av gevär och pistoler skedde under rent hantverksmässiga former. Smederna arbetade var för sig och vapnens utformning och kvalitet varierade starkt. Lönerna betalades delvis ut som förskott och ofta försvann pengarna utan att några vapen levererades. År 1741 gick faktoriets chef, faktor Erik Green, i konkurs sedan hantverkarna inte förmått leverera de vapen som de fått betalt för. Green var själv redovisningsskyldig till Kronan och skillnaden mellan vad Green betalt och vad hantverkarna levererat fick Green själv stå för. En ny chef, faktor Petter Sebenius, utsågs av Krigsskollegium för att styra upp verksamheten i Norrtälje.

Arbetstakten vid faktoriet var genomgående låg. Det fanns exempel på smeder som under ett helt år bara förmådde leverera några enstaka gevär. Att smida och sätta samman vapnens avfyrningsmekanism, det så kallade låset, var ett arbetsmoment som krävde mycken tid och skicklighet. Systemet med förskottsbetalning ökade inte viljan att producera. Ofta gick förskottet till brännvin och tobak, och de flesta hantverkarna var tvungna att låna pengar av faktoriet för att klara livsuppehållet; pengar som de sällan kunde betala tillbaka. Det blev en ond spiral där hantverkarna svalt och va-

penproduktionen stagnerade. En stor del av de vapen som levererades kom också tillbaka med anmärkningar och fick repareras eller göras om.

Nya arbetsmetoder

År 1754 reste kapten Karl Knutberg från Krigsskollegiet tillsammans med rustmästaren Lorentz Björkman till Norrtälje för att se vad man kunde göra för att förbättra situationen. Björkman hade varit utomlands och lärt sig nya och bättre arbetsmetoder, som han nu ville försöka införa vid faktoriet. Det hela gick ut på att avskaffa hemarbetet och samla hantverkarna i en gemensam verkstad där de skulle arbeta under överinseende

av en kvalitetsansvarig mästare. Alla detaljer till gevär och pistoler skulle tillverkas på samma sätt och hålla samma kvalitet, oavsett vilken hantverkare som gjort dem. Delarna till gevären skulle först grovformas i så kallat sänksmide där de mer eller mindre stansades ut ur den vitglödgade metallen, och sedan filas till rätt form. Något som avsevärt skulle förenkla och snabba på arbetet.

Smederna visade inget som helst intresse för att ta till sig det nya sättet att arbeta. De ansåg att de arbetsmetoder de en gång lärt sig i sin ungdom gott kunde duga, och fann det rent oanständigt att de skulle tvingas att lära sig något nytt. De hade egna verkstäder, och vägrade absolut att sätta sig i någon gemensam verkstad och fila på sina gevär.

Just det faktum att de satt hemma och arbetade var en av anledningarna till att det gick så uselt med

tillverkningen, menade Knutberg. Han ansåg att det största felet vid Kronans faktorier var att man anställde så många *"odugliga klåpare"*. – *"Så snart en dräng om 18 eller 20 års ålder knappt ens lärt sig att fila eller sätta ihop ett lås, strax får han lov att sätta sig ned och hålla egen verkstad och eget hushåll, igenom vilket han så hindras att föga tid för honom lämnas att idka sitt hantverk. Således blir han på kort tid utfattig, så att han icke en gång har råd att skaffa sig de verktyg han behöver, mycket mindre att antaga gesäller och lärlingar. Då nu verktygen är odugliga, är påföljden den att arbetet blir odugligt, eller åtminstone går så långsamt att Kronan aldrig kan hinna betala det tillfyllest, helst när hantverkarens mesta tid går bort med barnens skötsel och att hjälpa en oduglig och lat hustru att hugga ved och hämta vatten med mera som fordrar tid i ett hushåll."*

ETT FAKTORI VID BRÄNNÄSET

Knutberg föreslog då att rustmästare Björkman skulle sätta upp en egen verkstad i Norrtälje med nya hantverkare, som skulle arbeta efter de nya metoderna och på så sätt konkurrera med det etablerade faktoriet. Man valde att inrätta verkstaden i faktorichefen Sebenius egen gård Brännäset, som Krigskollegiet hyrde för Björkmans räkning. Stora salen inreddes till filarverkstad för sex gesäller. Ett nytt stort fönster togs upp i väggen och ett nytt golv, som talde att slitas på, lades in. Andra byggnader på gården byggdes om till verkstäder för pipberedare och stockmakare. Gårdssmedjan byggdes om med en större härd och större och fler fönster. Hela Brännäset förvandlades till ett litet fabriksområde med verkstäder, gesällkammare och kolbod. Medan Björkmans experimentverkstad flyttade in på Brännäset flyttade faktor Sebenius ut till sin gård Simpylle, det nuvarande Gransäter.

Vid riksdagen 1755-56 beslöts att Kronans faktorier runt om i riket skulle bjudas ut och säljas till privatpersoner. Staten skulle på så sätt få ett välbehövligt tillskott i kassakistan och samtidigt slippa besvär med faktoriernas drift i framtiden. Faktoriet i Norrtälje ville man till en början att staten skulle behålla. Med sitt nya sätt att arbeta skulle det fungera som en *"plantskola"* och en förebild för de övriga faktorierna. Det krävdes dock en hel del investeringar, kanske just i en ny verkstadsbyggnad, och därför valde man att även sälja ut Norrtälje fabriksområde till *"förmögna och välsinnade handlande"*.

"En lång stenhusbyggnad"

De dåtida riskkapitalister som tog över faktoriet hette Robert Finley och John Jennings. Kontraktet tecknades 1757 men det dröjde ända till 1763 innan själva

överlåtelsen kom till stånd. Det årets överlåtelsehandlingar ger en detaljerad bild av fabriets alla byggnader, maskiner, verktyg och anläggningar. Någon verkstadsbyggnad finns inte med i inventariet, eftersom den var inrymd i Brännäsets mangårdsbyggnad, och således inte ingick i köpet. Inventariet tar istället upp 16 smedsbostäder längs Hantverkargatan, där de olika mästarerna satt var för sig och tillverkade sina vapen. Första gången vi hör talas om det stenhus vi idag kallar Gevärshuset är i en rapport som statssekreteraren Carl Wadenstierna skrev till Krigskollegium i november 1771: *"Vad verkstädernas anläggande angår, som är ett bland de förnämsta medel till en nyttig arbetsordnings vinnande, så får jag nu i underdånighet vid handen giva det utom den långa stenbyggnaden, varom min förra berättelse förmäler, och varuti samtliga länssmederna dagligen sitt arbete förrätta, är numera en lika stor byggnad av trä uppförd och inredd varuti samtliga stockmakare, pipfilare och beslagare komma ännu i höst att inrymmas, en inrättning som ej annat kan än medföra en betydande nytta i framtiden till detta fabriets fullkomliga istånd-sättande..."*

Huset byggdes alltså någon gång mellan 1763 och 1771. Den första mer ingående beskrivningen av verkstaden är från en inspektionsresa som generalfälttygmästaren Adolf af Klercker gjorde till Norrtälje 1804: *"Länssmedjan är uti ett stenhus på Faktorigatan. Arbetsrummet är 30 alnar i längd och 11 alnar i bredd, samt har 16 fönsterluftror varvid 32 arbetare kunna placeras. Uti vardera änden av rummet är en hård."*

Fabrieten läggs ner

Lönsamheten vid fabrieten tycks under 1800-talet ha blivit allt sämre. Vi har förstått att den dåvarande ägaren, brukspatron Arfwed Arfwedson, plöjer ner stora summor i anläggningen. Av brandförsäkringshandlingarna från 1829 ser vi att ett nytt större borrhverk och en ny stor smedja uppförts. Stenhusets stora arbetsrum har delats upp av en ny skorsten vid byggnadens mitt och har nu plats för åtta smideshårdar. I husets båda ändar finns inredda bostadslägenheter med spisar och kakelugnar - sammanlagt fyra rum på bottenvåningen och lika många på vinden. Nya verkstadslokaler för länssmederna har skapats på tredje våningen i det nya borrhuset.

Trots den dåliga lönsamheten håller man ut under 1830-talet, men 1841 anhåller Arfwedson hos Kungl. Maj:t om att få lägga ner fabrieten. Året därpå får han möjlighet att lösa in fabriets mark från Kronan för en struntsumma. Att priset sätts lågt beror på att marken anses värdelös då den inte duger till åkermark, och att

den ligger så långt från stadens centrum att knappast någon borgare skulle vilja köpa tomt på en så avlägsen plats! Från den 1 januari 1843 anses Norrtälje gevärshuset nedlagt.

Nu slog sig några av stadens affärsmän samman och köpte hela anläggningen med hus och tomter, damm och vattenfall. Det välvdes stora planer på att bygga om de båda borrhusen till mjölkvarn respektive sågverk, och den nya smedjan skulle förvandlas till spikfabrik. Stenhuset, med sina verkstadslokaler och lägenheter, hade förmodligen redan på 1830-talet även inretts med en större bostad för fabriets föreståndare. Enligt synhandlingar från 1857 var den västra halvan av nedre våningen inredd som en lägenhet om fem rum och kök. Lägenheten bestod förutom köket av sal, förmak, sängkammare och barnkammare, och hade brädgolv. Förmaket, sängkammaren och barnkammaren hade dessutom nyligen renoverats med dubbla brädgolv. I den östra delen fanns då en bagarstuga med kammare och en större, ganska förfallen, målarverkstad med tegelgolv. På övre våningen fanns bara små rum vid vardera gaveln.

Bank och bostad

Redan 1854 har konsortiet som köpte fabrieten insett att man aldrig kommer att få någon lönsamhet på de gamla faktorianläggningarna och säljer hela rasket på auktion till löjtnanten Ludvig Reinhold Zetterstén på Uddeboö. Det visade sig att det var omöjligt att få tillbaka vad man satsat, och det hela blev en stor förlustaffär. Zetterstén var själv inte intresserad av att bosätta sig i stenhusets stora lägenhet utan lät bygga en ny modern villa på fabrietstomten. Han var till en början inte heller intresserad av att exploatera det gamla

industriområdet, utan hyrde ut faktoribyggnaderna till bergsnotarien Adolf Lindqvister, som planerade att starta en manufakturhammare, ett gjuteri eller en kakelfabrik. Lindqvister bosatte sig i stenhusets stora lägenhet och började strax därpå att bygga om den östra halvan till smålägenheter. För att den gamla verkstaden skulle bli beboelig krävdes en omfattande ombyggnad. Tegelgolven bryts upp och grunden schaktas ur så att man kan lägga in ett brädgolv på bjälkar. Nya spisar och kakelugnar sätts in och nya rökgångar tas upp. Bergsnotarien Lindqvister var dessutom engagerad i Uplandsbanken och nu avsätts också två rum på bottenvåningen till banklokal.

År 1880 flyttade också det som senare skulle bli Roslagens sparbank in i ett rum som man hyrde av Uplandsbanken. Fem år senare lämnade de båda bankerna stenhuset och flyttade till ett nybyggt bankhus på Kyrkogatan. Under resten av 1800-talet och en bit in på 1900-talet var huset nu indelat i smålägenheter som hyrdes av ensamstående eller familjer i mycket små omständigheter. I början av 1900-talet köptes huset av Norrtälje snickerifabrik och senare av Slipskiveaktiebolaget Svea. År 1919 får Roslagens fornminnesförening möjlighet att köpa huset, och lagom till stadens 300-årsjubileum 1922 öppnar man här det man då kallade Norrtälje museum. Ännu skulle delar av huset fortsätta att vara bostad ytterligare några år, och den sista hyresgästen flyttar inte ut förrän 1941.

Stiftelsen Roslagsmuseet

Fornminnesföreningen köper med tiden även den Zettersténska villan och parken ner mot ån, men på 1960-talet börjar föreningens ideella krafter att mattas. Man erbjuder kommunen att köpa fastigheterna för en billig slant och ta emot museisamlingarna som gåva. Kommunen är dock inte intresserad av att driva museum och efter år av diskussioner kommer man fram till att bilda en stiftelse. Så föds Stiftelsen Roslagsmuseet 1972. Fornminnesföreningen avstår sina fastigheter och samlingar till stiftelsen mot att kommunen tar på sig att stå för museets drift och underhåll.

År 2008 behövde stiftelsens fastigheter renoveras och i samråd med kommunen beslutade stiftelsen att stänga museet i två år för att lägga hela driftsanslaget på renoveringen. Så fort renoveringsarbetet inletts drar dock kommunen tillbaka anslaget med motiveringen att museet inte längre bedriver någon verksamhet. Därför har "Gevärsfaktoriet" stått tomt och övergivet med uppbrutet golv sedan 2009.

Hans Landberg

Torsten Nordströms museum och stiftelse

Färghandlaren Torsten Nordström föddes 1892. Hans stora intresse var att samla. Redan som ung sade han: "Min dröm är att få ordna ett litet museum för att visa vad en vanlig samlare kan åstadkomma". Efter hans död 1951 har hans dröm blivit verklighet. Museet, som ligger invid ån i hörnet av Lilla Brogatan och Tillfälllegatan, visades under sommaren 2016 av personal från Norrtälje museum. Särskilt de dramatiserade visningarna blev oerhört populära. Här fick vi, med guiden Michael Blum som Torsten Nordströms alter ego, bli delaktiga i Torstens morgonbestyr, tankar och idéer. Information om programmet sommaren 2017 kommer att publiceras på museets hemsida www.nordstromsmuseum.se.

Under året avgick Lennart Jansson, efter 40 år, från posten som stiftelsens ordförande. Till ny ordförande utsågs Synnöve Karlsson Streijffert.

Torsten Nordström önskade att hans stora samlingar skulle komma till nytta för forskningen, och att de skulle bidra till ny kunskap. Förutom olika textila föremål som uppmärksammats av länets hemslöjdskonsulent, har i år även delar av Torsten Nordströms stora samling av silver varit föremål för forskarnas intresse. Silverföremål, som av säkerhetsskäl inte kan förvaras i Nordströms museum, har i år lånats av Norrtälje museum till den stora silverutställning "Roslagssilver av Norrtäljemästare – från 1750 till idag" som visas på museet till och med 3 september 2017.

Roslagens Fornminnesförening

c/o Kerstin Sandberg
Domherrevägen 6A
761 61 Norrtälje

Roslagens Fornminnes- och Hembygdsförening

Föreningen bildades 1918 för att vårda, bevara och sprida kunskap om Roslagens historia. På senare tid har föreningen alltmer kommit att fungera som en hembygdsförening för Norrtälje stad.

Föreningen är dessutom stiftare av Roslagsmuseet och Torsten Nordströms museum.

Som medlem får du varje år programbladet hemskickat och dessutom stöder du Roslagsmuseet och blir en kulturperson bland andra kulturpersoner i Norrtälje.

Årsavgift

Årsavgiften är 100 kronor per person och lägger du till ytterligare 100 kronor får du dessutom tidningen Ledungen som ges ut av Stockholms läns hembygdsförbund. Den kommer ut med fyra påkostade och innehållsrika nummer per år. Möjligheten för nya medlemmar att få Ledungen gäller bara den som blir medlem under början av året.

Betala avgiften på **bankgiro 631-9925** helst före den 31 mars, och glöm inte att skriva ditt namn.

Styrelsen fram till årsmötet 2017

Anders Thornström ordförande 076 314 16 87

Hans Landberg vice ordförande 0176 146 10

Kerstin Sandberg skattmästare 070 542 89 30

Lena Jonsson sekreterare

Thomas Malmström 0176 22 46 26

Leif Holmström 070 531 42 91

Eva Landberg 0176 146 10

Mail:

roslagensfornminne@gmail.com

Hemsida:

www.hembygd.se/roslagen

Ett av stadens äldsta hus

I samband med att timmermannen Ola Lundqvist, Bygg- och Kulturteknik, restaurerade det gamla magasinet mot Strömgatan passade han på att ta prov på ett tiotal olika stockar i byggnaden. Proven analyserades vid Lunds universitet där man har möjlighet att tidsbestämma virke genom dendrokronologi. Proven visade att merparten av timret hade fällt vintern 1733-34, vilket gör magasinet vid Nordströms gård till en av Norrtäljes äldsta byggnader. Resultatet visade även att magasinet genomgått en omfattande reparation och förändring strax efter 1820, då långsidorna blivit gavelsidor och byggnaden inordnats i en uthuslänga som sträckte sig tvärs genom hela kvarteret. Den välvda källare som finns under magasinet är troligen äldre än huset. Hur gammal kan vi bara gissa.

Magasinet bör ha uppförts av borgaren Olof Mårtensson Ström, som ägde tomten vid mitten av 1730-talet. Troligen har det förvarats tunnor med saltströmming eller annan insaltad mat i magasinet, eftersom golvplankorna är så impregnerade med salt att de nästan känns luddiga.

